

VII.-XII. YÜZYILLAR ARASI YEDİSU VADİSİNDEKİ TİCARÎ İLİŞKİLER HAKKINDA YENİ NUMİZMATİK BELGELER-I*

V.G. KOŞEVAR**

Rusça'dan çeviren: Cengiz BUYAR***

Özet

Yedisu vadisinde yapılan kazılarda VII-XII. yüzyıla ait birçok sikke bulunmuştur. Bunlar bölgenin siyasi, iktisadi ve içtimaî durumu hakkında yeni bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Önceki numizmatik malzemelerin verdiği bilgilerle yeni bulunanlar bir araya getirildiğinde bölge tarihiyle ilgili bir çok soru cevaplandırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Yedisu, Çin, Abbasî, Tang, Sung, Yuan, vın', sikke, numizmatik.

NEW NUMISMATICAL FINDINGS ABOUT TRADE RELATION SHIPS IN JETI-SUU VALLEY BETWEEN THE VII and XII CENTURIES

Abstract

In results of archeological survey in the Jeti-Suu valley found old coins belonging to the VII-XII centuries. These findings give a new information about political, social and economical situation of the region. Previous and new knowledge taken from numismatic materials answers a lot of questions related to this regions history.

Key words: Yedisu, China, Abbasî, Tang, Sung, Yuan, vın', sikke, numismatic.

* Dialog tsivilizatsiy, sayı: 2 (5), Bişkek, 2004, 34-39

** **Vadim Grigoryevich KOŞEVAR**, "Alvian" Antika eserler alım-satım şirketi genel müdürü. Üniversite eğitimini tamamlamış olup, arkeoloji alanında çalışmalarını devam ettirmiştir. Değişik tarihlerde Kırgızistan'ın farklı bölgelerinde yapılan mühim kazı çalışmalarına katılmıştır. Dialog Tsvilzatsii gibi farklı dergilerin yayın kurullarında görev almış olup değişik ilmi dergilerde makaleleri yayımlanmıştır. Yine kendisinin çok değerli antika eserler koleksiyonu mevcuttur. Kırgızistan ve Orta Asya arkeoloji eserleri üzerine uzman olup bu alanda çalışmalarını devam ettirmektedir. İletişim: <http://alwian.host.net.kg>

*** **Cengiz BUYAR**, 1982 Niksar doğumlu olup ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamıştır. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih Bölümünü bitirmiş olup lisanüstü öğrenimine yine aynı üniversitede devam etmektedir. Orta Asya tarihi üzerine çalışmaktadır. Rusçadan makale ve kitap çevirileri yapmış olup bunlardan bazıları yayımlanmıştır. Bunun yanında Atayurt Tarih dergisinin de editörlüğünü yapmıştır. İletişim: cengizbuyar@hotmail.com

Kırgızistan için yeni tip paraların bulunması Yedisu vadisinin mal-para ilişkilerinin zaman sınırını genişletti. Fakat bu meselenin ilerideki tetkiki size göstereceğim detaylı neticeleri ortaya koydu.****

Bu tetkikin kaleme alınmasında şu kriterleri göz önünde bulundurduk:

1. Yerli üretim olan, çok sayıdaki sikkenin bulunması şehir kültürünün yerleşik-ziraî merkezlerinin varolduğunu doğruluyor ki bunlar için zanaat ve mal-para ilişkilerinin inkişafı karakteristiktir. Bunun gibi paraların sayılarının az olması veya onların hiç olmaması böyle merkezlerin bulunmadığını doğruluyor.

2. Yerli para kompleksinde yabancı devletlerin paralarının bulunması yabancı devletler ile ticarî ilişkilerin olduğunun bir delilidir. Yerli para döngüsünde yabancı paraların kullanılması da dahil olmak üzere bu gibi paraların çok olması ticarî ilişkilerin de o kadar aktif olduğunu gösterir.

3. Yerli para kompleksinde yabancı devletlerin paralarının az miktarda olması ilişkilerin zayıflığının veya bu topraklardan sadece transit ticaretin olabileceğinin bir göstergesidir. Eğer para akışı dengeli ve sürekli değilse, paraların varolmasını herhangi bir ticarî ilişkinin neticesi olarak saymamızın temelini teşkil etmez. Sistematik vasfa sahip olmayan bu gibi buluntular tesadüfî sebeplere bağlı olabilmekle birlikte geniş yorumlara imkân sağlamaktadır.

Yeni sikke buluntularının izahını ve yorumunu yapalım:

Prigorodny köyünde (Çüy vadisinde) 1997 yılında bir Sasanî gümüş parası bulunmuştu (Resim: 1, 1). Önce tespiti: Drahma. Peroz 459-484 yılları (Gobl SNIII/1). Darphane: "NY", belki de Nihavend (Nemavend?). Tarih yok. Ağırlığı 3.7 g, çapı 27.1 mm. Korunduğu yer: Hususî kolleksiyon (Alvian, Sasanî, ZENO, Nu: 5322). Çüy bölgesinde şu ana kadar bulunan bu yegane Sasanî parasını İran ile ticarî ilişkilerin olduğuna dair bir delil olarak hesaplamamak gerekir. Onun burada bulunması bir dizi tesadüfî sebeplere bağlı olabilir. Onun buraya başka bir yerden getirilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Belki de sonraki yıllarda, Sasanî paralarının çok sayıda bulunduğu, komşusu Doğu Türkistan'dan getirilmiştir. Fakat bunu bir olgu gibi delillendirmek gerekir.

2000-2003 yılları inceleme için Çüy ve Issık göl vadisinde VII.-XII. yüzyıllara ait Çin paralarının buluntularının izahı ve teşhisi elime geçti. Kırgızistan için yeni olan Çin tarzı Kuzey Sung hanedanlığına ait paraların üzerinde daha detaylı duralım.

Fakat önce biraz terminolojiden bahsedelim. Yayınlarda sikkenin değerini [nominalini] belirtmek için kullanılan "Çien" terimi ile sıkça karşılaşıyoruz. Fakat bu sadece "şikke" anlamına gelmektedir. "değer" ise "vın" (İngilizcede *cash* terimi kullanılıyor) demektir.

Çüy vadisinde (Krasnoreçenskoye gorodoşçe) vadisinde iki sikke bulunmuştur.

1) 1 Vın' (1 cash). İmparator: Jen' Tszun (Ren Dzung) (1023-1064) (Resim: 1, 2)

Sikkenin yazı yüzü: Cin-you Yuan-bao (Jing You Yuan Bao) (1056-1064) DJ-220/S-494/FD-901 (Jen, 2000: 56). Çapı 25,3 mm, ağırlığı 3,25 gr, kalınlığı 1,15 mm, Korunduğu yer: Hususî kolleksiyon (Alvian, Kitay, Nu: 21)

2) 1 Vın' (1 cash). İmparator: Huey Tszun (Hui Zong) (1101-1126) (Resim: 1, 3).

Sikkenin yazı yüzü: Çjenhe Tunbao (Zheng He Tong Bao) (1111-1118) DJ-284/S-633/FD-1070 (Jen, 2000: 66). Çapı 25,1 mm, ağırlığı 4,1 gr, kalınlığı 1,5 mm. Korunduğu yer: Hususî kolleksiyon (Alvian, Kitay, Nu: 19).

**** Makaledeki Çince ad ve kelimelerin tashihini kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Taşağıl yapmıştır. Kendisine müteşekkirim (C.B.).

Issık göl vadisinin (Kızıl Su köyü) güney doğu kısmında bulunan iki buluntu:

1) 1 Vin' (1 cash). İmparator: Şin' Tszun (Shen Zong) (1068-1086) (Resim: 1, 4).

Sikkenin yazı yüzü: Şinin Yuan'bao (Xi Ning Yuan Bao) (1068-1077) DJ-246/ s-529/FD-945 (**Jen, 2000: 60**). Çapı 24,3 mm, ağırlığı 3,1 gr, kalınlığı 1,2 mm. Korunduğu yer: Hususî koleksiyon (Alvian, Kitay, Nu: 3)

2) 1 Vin' (1 cash). İmparator: Şin' Tszun (Shen Zong) (1068-1086) (Resim: 1, 5).

Sikkenin yazı yüzü: Yuan'fın Tunbao (Yuan Feng Tong Bao) (1078-1086) DJ-250/S-?/FD-963 (**Jen, 2000: 60**). Çapı 24,0 mm, ağırlığı 3,4 gr., kalınlığı 1,25 mm. Korunduğu yer: Hususî koleksiyon (**Alvian, Kitay, Nu: 4**).

Issık göl vadisinin doğu kısmında bulunan 3 buluntu:

Bulunduğu yer kesin olarak bilinmemekle birlikte şartlara göre bu Karakol bölgesi olabilir.

1) 5 Vin' (5 cash). İmparator: Huey Tszun (Hui Zong) (1101-1026) (Resim: 1, 6).

Sikkenin yazı yüzü: Çunnin tunbao (Chong Ning Tong Bao) (1102-1107). Yazı: "Çin", DJ-275/S-621/FD-1040 (**Jen, 2000: 64**). Çapı 33,05 mm, ağırlığı 7, 26 gr, kalınlığı 2,2 mm. Korunduğu yer: Numizmatik müzey NBKR¹.

2) 5 Vin' (5 cash). İmparator: Huey Tszun (Hui Zong) (1101-1126). (Resim: 1, 7).

Sikkenin yazı yüzü: Çunnin tunbao (Chong Ning Tong Bao) (1102-1107). Yazı: "Li" DJ-276/S-623/FD-1049 (**Jen, 2000: 64**). Çapı 33,85 mm, ağırlığı 10,99 gr., kalınlığı 1,9. Korunduğu yer: Numizmatik müzey NBKR.

3) 2 Vin' (2 cash). İmparator: Huey Tszun (Hui Zong) (1101-1126) (Resim: 1, 8).

Sikkenin yazı yüzü: Şensun yuan'bao (Sheng Song Yuan Bao) (1103). DJ-27314/S-613/FD-1025 (**Jen, 2000: 64**). Çapı 30,35 mm, ağırlığı 7,28 gr., kalınlığı 1,65 mm. Korunduğu yer: Numizmatik müzey NBKR.

Kırgızistan için yeni olan Çin tarzı paraların tamamı yedi tanedir. Paraların üzerlerindeki bilgilere göre Çin ile olan ticarî ilişkilerin zaman sınırı XI. yüzyılın 30'lu yıllarından XII. yüzyılın 20'li yıllarına uzanıyor.

A. STEYN'in (**Vostoçny, 1995: 436**) ve S.F. OLDENBURG'un (İvoçkina, 1975, s. 27-38) Doğu Türkistan seyahatinde toplanan para koleksiyonunun izahından, VII. yüzyılın başlarından VIII. yüzyılın sonuna kadar ki para arzında [emission] Tang paralarının çok sayıda olduğu ve Sung paralarının ise az sayıda bulunduğu görülüyor. 841-846 yıllarındaki para arzında Tang paralarının buluntuları yoktur. Minusink vadisinde VII. yüzyılın başı VIII. yüzyılın ortalarında Tang paralarının buluntularının olduğu biliniyor (**Kiselev, 1947: 94-96**). Daha sonra 841-846 yıllarındaki para arzına ait buluntuların sayısı artıyor. Yine Kuzey Sung hanedanına ait paraların da az sayıda bulunduğu biliniyor. Altay'da (**Gavrilova, 1965: 70**) ve Tuva'da (**Kızlasov, 1969: 120-121, 192, 198**) az sayıda Tang ve Sung paralarının buluntuları tespit edilmiştir. Moğolistan'daki Kara-Kurum'da (**Yevtyuhova, 1965: 184-185**) ve Etsin vahasında (Hara-Hoto şehri) (**Kçanov, Lubo-Lesniçenko, 1971: 50**) Tang paralarının buluntularının azlığına rağmen Sung paralarının buluntuları çok sayıda idi.

Çin sikkelerinin buluntularının istatistiğini, yazılı kaynakların bol miktardaki bilgileri de doğrulamaktadır. Bu bilgilerde bölgedeki çeşitli askerî, siyasî vâkıya ve neticeye, Çin'in sınır bölgelerle olan aktif ticarî ilişkilerinin olduğu dönem gibi, onların zayıflayıp bittiği döneme de işaret ediyor.

¹ Kırgız Cumhuriyeti Millî Bankasının Peşin Para İdaresinin baş ekonomisti Numizmatik müzesinin koruyucusu M. Aşiraliyev'a müzenin koleksiyonunu inceleme, tespit ve tetkik fırsatını verdiği için minnettarım.

Çüy bölgesinin doğu kısmındaki VII. yüzyılın başı VIII. yüzyılın ilk yarısı para arzında Kayyuan' Tunbao sikkelerinin buluntuları çok sayıdadır ki bu, bu dönemde Tang Çin'inin dikkatinin bu bölgede yoğunlaşması ile açıklanabilir. Issık göl bölgesinde bu gibi buluntuların sayısı azdır (yaklaşık 20 adet). Hem hepsi onun doğu kısmında bulunmuştur (**Koşev, 2003a**). Bu, bu dönemde burada “zanaat ve mal-para ilişkilerinin gelişmesinde karakteristik olan büyük yerleşik, ziraî devlet kültürünün yerleşik-ziraat merkezlerinin olmamasıyla da” açıklanabilir (**Koşev, 2003b**). Çüy bölgesinin doğu kısmındaki VIII. yüzyılın ikinci yarısı Çien-yuan Çunbao, Dalı Yuan'bao, Çien-çün Tunbao Çin sikkelerinin buluntuları da miktar itibarı ile bir hayli fazladır. Issık göl bölgesi için, şimdilik doğu tarafında Çien-yüan Çunbao buluntularının yegane nûmuneleri biliniyor (7 adet) (**Masson, 1933: 10; Koşev, 2003a**).

VII. yüzyılın ikinci yarısındaki ticarî kriz, seçkin Asya impartorluklarının Orta Asya hâkimiyetine ve İpek yolunun kontrolü için yapılan savaşlara bağlanıyor. Mâlûm olaylardan sonra Çin'in batı kısmına olan siyasî ve iktisadî etkisi zayıflıyor, daha sonra ise tamamen sona eriyor. 787 yılında Çin, Doğu Türkistan ve Yedisu vadisi üzerindeki denetimi tamamen kaybetti (**Lubo-Lesniçenko, 2002: 118**). Çin sikkelerinin buluntuları ya bölgede Çin yönetimi ve buna uygun olarak Çin ile ticarî ilişkilerle ya da sadece Çin ile olan ticarî ilişkiler ile mahallî ve kronolojik olarak bağlantılıdır. Bölgede siyasî durum değişti, Çin yönetimi gitti, Çin ile ticarî ilişkiler koptu, yeni tip sikkelerin gelmesi sona erdi. İşte bu yüzden 841-846 yılları para arzında Kayyuan' Tunbao cinsi Çin sikkeleri fazla miktarda ortaya çıkmadı.

VII.-VIII. yüzyıllar para arzı doğrultusunda Çin paralarının sadece VIII. yüzyılın sonu IX. yüzyılın başına kadar yoğun bir şekilde kullanıldığını kesin olarak tespit edebiliriz. Tang paraları kullanımında daha uzun yıllar kalmış olabilir. Buluntularda Karahanlılar dönemi toprak katmanı ile aynı katmanda Karahanlı paraları ile birlikte tespit etmek mümkündür. Fakat onlar, bu katmanlarda Çin ile Karahanlılar arasında yenilenen ticarî ilişkilerin neticesinde de ortaya çıkmış olabilir. Çüy bölgesinde XI. yüzyılın ikinci çeyreğine ait Tang ve Sung paralarının ortak gömülerinin varlığı bilinmektedir (**Kamışev, 2002a: 25**). Çin paralarının yeni şekli burada yalnız X. yüzyılın ortalarında tekrardan ortaya çıkmaktadır. 150 yıllık bu dönemde bölgedeki mal-para ilişkileri, kullanımında kalan eski üretim Çin paraları, Çin paraları taklidi yerli ve sadece yerli paralarla gerçekleştirilmiş olabilir. Bu dönemdeki yerli para kullanımını ayrıca bir incelemeyi gerektirmektedir. Sung paralarının büyük miktardaki arzı hakkında bilgiler mevcut ise de Sung para buluntularının azlığı bu paraların yerli para kullanımında yer almayıp sadece Çin ile ticarî ilişkilerin yeniden başladığının dolaylı delilleri olabileceği sonucuna götürüyor. Bu dönem para buluntuları çok değildir, fakat paraların üzerindeki bilgilere göre dengeli ve süreklidir.

Otrar'da XI. yüzyıl Kuzey Sung hanedanlığına ait bir kaç sikkenin bulunduğu bilinmektedir. Bu da Çin ile ticarî ilişkilerin yeniden başladığını doğruluyor (**Katalog..., 1987: 252**).

İbn Hurdabih (IX. yüzyıl sonu [öl. 886]), İbn el-Fâkih (X. yüzyılın başı [öl. 913]) Çüy bölgesi ve Issık göl vadisinden geçen yolu tarif ediyorlar, fakat ticareten bahsetmiyorlar. Demek ki ticaret yollarının işlerliği fonksiyonundan bahsetmek erken olur. 760-920 yılları arasındaki Arap paralarının gelişi sayıca az ve dengesizdir. Çüy bölgesinin doğu kısmındaki Kızılsu şehrinde (**Kamışev, 2002a: 69**) Abbasî (5 adet) ve Samanî paralarının (8 adet) buluntuları biliniyor. Tarihî Ak-Beşim şehrinde ve Issık göl bölgesinde böyle paralar bulunmamıştır. Çüy ve Issık göl vadisinde ticarî ilişkilerin tamamen kesildiğini tabî ki iddia edemeyiz. Fakat VIII. yüzyıla göre mal-para ilişkilerinin yoğunluğunun büyük oranda azaldığını nûmizmatik bilgileri kısmen doğruluyor. X. yüzyılın ortasında Türklerin islâmî kabul etme sürecinin başlaması ile ve tek tanrıya

inanılan İslam ülkeleri ile kurulan ilişkilerin tabiileşmesiyle Türk topraklarından geçen ticarî yollar tekrardan işler hâle geldi ki bu, hem Güney Tang ve Kuzey Sung hanedanlığının Çin paraları (yaklaşık 50 adet) hem de Samanî dirhem ve fels paraları (19 adet) ile ve diğer arkeolojik buluntular ile (Torgoyev, 2003) (Şema Nu: 1) doğrulanıyor. Buna dair ilk yazılı bilgileri X. yüzyılda El-İstahrî, İbn Havkal, İbn Rusteh'in eserlerinde, "Hududu'l-âlem" ve diğerlerinde görebiliriz.

Böylece yazılı kaynakların bilinen tercümelemleri ile doğrulanan, modern numizmatik bilgilerin tahlilinden yola çıkarak IX., X. yüzyılın başı, Çüy vadisinin doğu kısmında mal-para ilişkilerinin yoğunluğunun azaldığı ve IX.-X. yüzyıllara Issık göl vadisinde ise ilişkilerin olmadığı tespit edilmiştir. Fakat X. yüzyılın ikinci yarısında önce Çüy daha sonra Issık göl bölgesinde ticarî yolların hareketlendiği ve mal-para ilişkilerinin yeniden başladığı görülüyor.

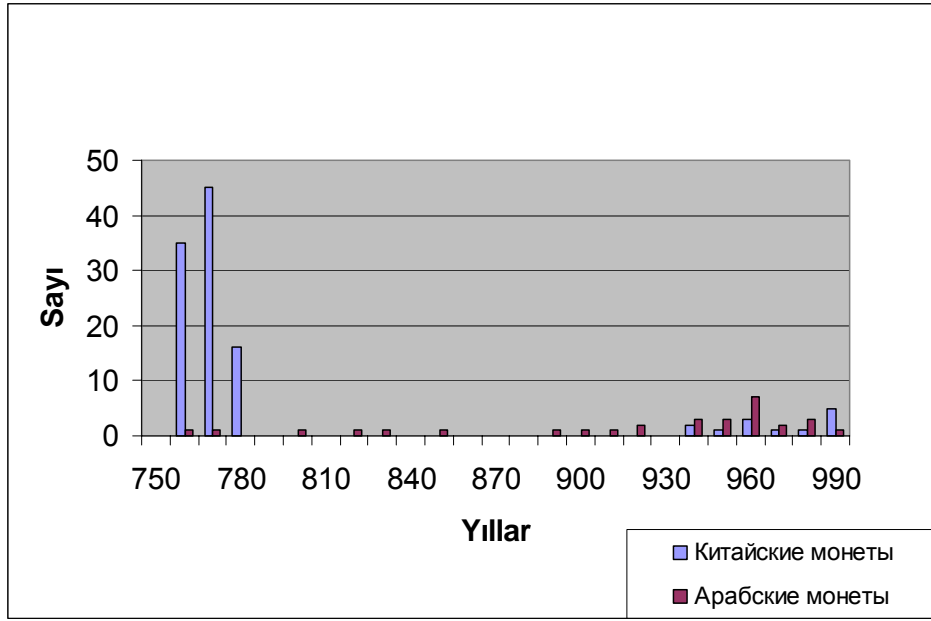
A.N. BERNŞTAM (Bernştam, 1949: 111) ve A.K. KİBİROV'un (Kibirov, 1959: 63) eserlerinde adı geçen "sa çan-çang" adlı Çin paraları üzerinde durmamız gerekiyor. Yedisu vadisindeki kazılarda bulunan bu para, XIX. yüzyılın sonu numizmatları tarafından (Raskopki, 1891: 115) 707-709 yılları Tszin-lun yönetimi yıllarında imparator Çung Tszung'un hâkimiyetinde üretilen Çin parası olarak tespit ediliyor ve "evlilik çadırı sikkesi" olduğu belirtiliyordu. Modern numizmatik bilgilerin temelinde kesin tespitlere sahip olabiliyoruz. Bu muska-para bu ad altında üretilmiyordu. Bu sikkenin üretim tarihi hâlâ belirsiz olarak kalıyor. Ama onun Karakitay oluşumuna ait olduğu düşünülüyor (ZENO, Nu: 4751).

Çin yazılı kaynaklarının tercümelemleri, yayınlar ve bir çok numizmatik malzemelerin araştırılması ile ilgili yapılan çalışmalar A.M. KAMIŞEV'in, yayınlarında ifade ettiği Çienyüan' Çunbao Çin paralarının çapına göre: 50 ven'-28 mm, 10 ven' 25mm ve 1 ven' 19 mm (Kamışev, 2002a: 29, 88; Kamışev, 2002b: 163) değerlere göre bölme fikrinin yanlışlığını söyleyebilmemize imkân veriyor. Çok sayıdaki Çin kaynaklarının tercümelemleri ve Tang dönemi Çin numizmatik araştırmaları 758 yılı çapı 1 tsun' (yaklaşık 31 mm) ve ağırlığı 6,57 gr.lık paraların üretilmesine dair bilgi veriyor. Bu gibi paraların arka tarafı genelde düzdür. Ve 759 yılında çapı 1 tsun' ve 2 fen' (yaklaşık 37 mm) paralarının üretilmesine dair bilgi veriyor. Böyle paraların ayırt edici hususiyeti sikkenin arka tarafındaki ikili halkadır. Bu paraların değeri 10 ven' ve 50 vin' (Hrestomatiya, 1961: 58) dir. A.M. KAMIŞEV'in 35 mm çapında 50 ven' değerindeki paraların arka tarafındaki ikili halkanın varlığını görmediği düşünülebilir. O zaman bu şekildeki 3 adet sikkenin izahını (Kamışev, 2000: 135) ve daha sonraki yayınlarda bulunmamasını nasıl açıklayabiliriz? (Kamışev, 2002a: 29, 88; Kamışev, 2002b: 163). Yazılı Çin kaynaklarının tercümelemlerinde 24-25 mm çapındaki Tsyanyuan' Çunbao sikkelerin üretimi hakkında hiç bir bilgi mevcut değildir. Fakat çok sayıdaki buluntuların miktarına bakınca "umumi" çaptaki 1 ven' değerindeki sikkenin üretimi imkânını düşünebiliriz. Doğu Türkistan'da ve Çüy vadisinin doğu kısmındaki buluntuların büyük kısmını Çienyüan' Çjunbao 21-22 mm çapındaki sikke oluşturuyor. A.M. KAMIŞEV'in eserinde bu gibi paraların çapı 19 mm gösterilmiştir (Kamışev, 2000: 135, Kamışev, 2002a: 29, 88). Ve yine kendisinin eserinde gösterdiği istatistiği ki orada hiç bir sikke 21 mm çapından küçük gösterilmemiştir; böylece eserinde gösterilen istatistiği kendisi tarafından çürütülmüştür. (Kamışev, 2002a: 111-112). Yedisu'da yerli para döngüsündeki enflasyon sürecini müteakip, onun sonraki yapısı VIII. yüzyılın ortasında Çin paralarının 19 mm çapına inmesi ile temellendiriliyor. Fakat Çin paralarında böyle bir çap incelmeye yoktur (Tablo: 1).

21-22 mm çapındaki para değerleri hakkındaki mesele hâlâ aydınlatılmamaktadır. Fakat yerli para kullanımı ile ilgili araştırmaların neticesine göre Yedisu ve Doğu Türkistan'da bu dönemde Yedisu, Sogd paralarına benzer kesirli değerlerin varolma durumu tespit edilebilir.

KAYNAKLAR

- Alvian, *Kitay (Elektronik Kaynak)*, <http://alwian.host.net.kg/Galeria/kitai.htm>
- Alvian, *Sasanidi, (Elektronik Kaynak)*, <http://alwian.host.net.kg/Galeria/sasanid.htm>
- BERNŞTAM A.N., *Tyurgeçşkiye moneti*, TOVE, c. 2, L., 1940.
- Vostoçny Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'ye*, Redaktör: Litvinskogo, M., 1995.
- GAVRİLOVA A.A., *Mogil'nik Kudırge kak istoçnik po istorii altayskih plemen*, M., L., 1965.
- EVTYUHOVA L.A., *Moneti iz kul'turnogo sloya Kara-Koruma*, Drevnemongol'skiye goroda, M., 1965.
- İVOÇKİNA N.V., *Moneti Pervoy Vostoçnoturkestanskiy ekspeditsii S. F. Oldenburga*, Kul'tura i iskusstvo İndi i stran Blijnego Vostoka, L., 1975.
- KAMIŞEV A.M., *Mestniye podrajaniya kitayskim monetam*, MON RK-NAN RK. Ser. Obşçstv. Nauk., 2000, Nu:1.
- KAMIŞEV A.M., *Rannesrednevekoviy monetny kompleks Semireç'ya*, Bişkek, 2002-a.
- KAMIŞEV A.M., *Pod'emny numizmatičeskiy material s Ak-Beşimskogo gorodişça*, Suyab-Ak-Beşim, SPb., 2002.
- Katalog monet s gorodişça Otrar-Tobe (1979-1985 gg.)*, Otrar v XIII-XV vv., A-Ata, 1987.
- KİBİROV A.K., *Arheologičeskiye raboti v Tsentral'nom Tyan'-Şane. 1953-1955 gg.*, TKAE, c. 2, 1959.
- KİSELEV S.V., *İz istorii torgovli yeniseyskih kirgizov*, KSİİMK, XVI, 1947.
- KOŞEVAR V.G., *Denejnoye obraşçeniye v İssık-Kul'skoy kotlovine v VII-IX (Elektronik Kaynak)*, http://alwian.host.net.kg/Biblioteka/den_obr.htm
- KOŞEVAR V.G., *Klad kitayskih monet iz Kara-Kola. Nu: 1. (Elektronik Kaynak)*, http://alwian.host.net.kg/Biblioteka/klad_1.htm
- KIZLASOV L.R., *İstoriya Tuvi v sredniye veka*, M., 1969.
- KIÇANOV E.İ., LUBO-LESNİÇENKO E.İ., *Monetnoye obraşçeniye v Hara-Hoto (po materialam nahodok)*, Strani i narodi Vostoka, Vip., XI. 1971.
- LUBO-LESNİÇENKO E.İ., *Svedeniya kitayskih pismennih istoçnikov o Suyabe (gorodişçe Ak-Beşim)*, Suyab-Ak-Beşim., SPb., 2002.
- MASON M.E. *Monetnye nahodki, zarestrirovaniye v Sredney Azii v 1930 i 1931 gg.*, Materiali Uzkomstarisa, Vip. 5, 1933.
- Paskopki v Semireçenskoy oblasti, OAK za 1981 god*, SPb., 1893.
- TORGOYEV A.İ., *K voprosu o kul'turnih svyazah Semireç'ya v srednevekov'ye (po materialam naremennih ukraşeniy)*, Dialog tsivilizatsii. Vip. II, Bişkek, 2003; yine (Elektronik Kaynak) http://siteistok.host.net.kg/bibl/DC-2/323_torgoev.htm
- Hrestomatiya po istorii srednih vekov*, c. 1, Ranneye srednevekov'ye, M., 1961.
- JEN. D. *Chinese cash. Identification and price guide*, Krause Publication. Inc., 2000, CD versiya.
- ZENO, Nu: 4751 (Elektronik Kaynak), <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=4751>
- ZENO, Nu: 5322 (Elektronik Kaynak), <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=5322>, (Mülahaza Anne van't Haaff).

Şekil 1: VII. yüzyılın ikinci yarısından-X. Yüzyıla kadar Çüy vadisinde bulunan Çin ve Arap sikkelerinin sayıları.

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4
Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8